

Stephanus noster

Tanulmányok
Bartók István 60. születésnapjára

Szerkesztette

JANKOVICS JÓZSEF
JANKOVITS LÁSZLÓ
SZILÁGYI EMŐKE RITA
ZÁSZKALICZKY MÁRTON

reciti

Budapest, 2015

A kötet megjelenését támogatták

Fodor Pál, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont főigazgatója
MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének
munkatársai
A szerzők

A borítón: Leonardo da Vinci *Ginevra de' Benci*-portréjának hátoldala
(1474, részlet), National Gallery of Art, Washington

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc* (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>) feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
Köteteink a r e c i t i honlapjáról letölthetők.
Éljen jogaival!

ISBN 978-615-5478-16-1

Kiadja a r e c i t i,
az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének
tartalomszolgáltató portálja ► <http://www.reciti.hu>
Borító és tördelés: Szilágyi N. Zsuzsa
Linux Libertine, Liberation Sans Narrow

A humanizmus jellegzetességei a Magyar Királyságban és Erdélyben

Szívesen kezdeném írásomat azzal, hogy 1949-ben jelent meg Kardos Tibor kismonográfiája Párizsban, a Boivin Kiadónál *La Hongrie latine* címmel, és ez a könyv meghatározta a magyarországi humanizmus megítélését Franciaországban. Kardos Tibor ugyanis a humanizmus kutatásának nemzetközileg ismert, és Itáliában biztosan elismert alakja volt. Ráadásul a két világháború között indult el két könyvsorozat, amely a Magyar Királyságban, a 14–16. században keletkezett latin szövegeket kritikai kiadásban kezdte el kiadni. A sorozatok – *Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum* és a *Monumenta Latina litteraturam Hungaricam illustrantia*, mindkettőt a Szegedi Egyetem klasszikus filológusa, Juhász László indította útjára – a 19. század második felének nem befejezett kezdeményezését voltak hivatva folytatni. Akkor, a Magyar Tudományos Akadémia *Monumenta Hungariae Historica, Scriptores* sorozatát Ábel Jenő, majd Hegedűs István szövegkiadásai egészítették ki, a Magyar Királyság királyi és főúri udvaraiban aktív itáliai, csehországi, bajorországi, vagy horvátországi humanisták szövegeivel: *Analecta ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia* (1880), *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia* (1903), illetve *Analecta recentiora ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia* (1906) címmel. A francia és az olasz szakmai olvasóközönség megnyeréséért indítottak két, alapvető, nagyon színvonalas tanulmányokat közlő folyóiratot is: *Revue de Hongrie* (1908–1931), *Nouvelle Revue de Hongrie* (1932–1944), és *Corvina* (1921–1942). Kardos Tibor a saját kutatásai mellett támaszkodhatott azokra az összefoglaló művekre, amelyeket a Corvin Mátyás születésének ötszázadik évfordulója kapcsán írtak, és persze a frissen megjelent magyar művelődéstörténeti tanulmány-együttesre is. Kardos olaszul is összefoglalta a magyarországi humanizmus felfogásokat a nemzetközi közönségnek: *Che cosa fu l’umanesimo Ungherese?*¹ Az elektronikus katalógusok

* A szerző az MTA Könyvtár és Információs Központ főigazgatója.

1 Roma, 1937 (Biblioteca dell’Accademia d’Ungheria, 7).

vizsgálata azonban Franciaországban és Olaszországban is kiábrándítanak abban a tekintetben, hogy ezek a könyvek milyen hatással lehettek a kortárs, vagy akár a mai szakmai közönségre. A *La Hongrie latine* csupán Lille-ben található egy példányban, a párizsi nagyobb könyvtárakban nem találtam nyomát. Az olasz nyelvű összefoglalás az ICCU szerint négy könyvtárban található Olaszországban.

Pedig a *La Hongrie latine* tartalomjegyzéke önmagában is jelzi azt a probléma kört, amely a mai kutatásoknak is tárgya, Kardos kérdésfeltevései olyanok, amelyekre minden korszakban választ kell tudni adni. Akkor is, ha a válaszok különbözőek lesznek, részben azért, mert az 1980-as, 1990-es években, főként Klaniczay Tibor szervező zsenijének köszönhetően számos új forrást vonhatunk látóköreinkbe, másrészt azért, mert a kutatóműhelyek megközelítésmódjai folyamatosan változnak. A magyarországi, illetve a közép-európai kutatók – különösen az 1990-es politikai változásokat követően – igyekeznek módszertanaikat összehangolni a nyugat-európai tudományos körök által is használtakkal. Kardos fejezetcímeit röviden említve: *L'héritage antique en Hongrie* – ma is megkerülhetetlen a kérdés, és miután egyre több klasszikus filológus foglalkozik az antik, és kora keresztény szövegek középkori, illetve kora újkori befogadástörténetével, a humanizmus kor szövegeinek újraértelmezése magától értetődő. *Humanités hongroises* címmel a Magyar Királyságbeli humanizmus történetét írja le Kardos, nem feledkezve meg annak a ténynek a hangsúlyozásáról, hogy a Luxemburgi Zsigmond és Hunyadi Mátyás királysága alatt létrehozott kulturális intézmények személyi hátterét, nagyobb részt külföldről meghívott tudósok adták. *Héros et héroïnes* cím alatt a Magyar Királyság és Erdély késő-humanista mozgalmairól, illetve ezzel párhuzamosan az anyanyelvi (magyar) irodalom műfajainak a kialakulásáról beszél, majd a *Classicisme et romantisme hongrois* fejezet címmel jelzi azt, hogy a magyarországi reneszánsz és humanizmus megítélésében Kardos könyvének megírásáig – és tegyük hozzá, máig – sem tudta a magyar szakirodalom levetkőzni a romantikus történeti szemléletet (és ennek részeként a nagy humanista uralkodóra, egyben „Nagy-Magyarországra” való nosztalgikus visszaemlékezést). Ugyanakkor azt is hangsúlyoznunk kell, hogy a *Hongrie latine* már csak ezért is élő a klasszicizmus és romantika időszakában, mert a Magyar Királyságban a latin a hivatalos nyelv 1844-ig. Jelenlétével számolni kell a folyamatosan erősödő magyar nyelvű irodalmi tendenciák mellett.

Mostani írásunkban nem követjük teljes egészében Kardos gondolatmenetét, de szeretnénk aláhúzni azt a tényt, hogy idézett francia nyelvű kismonográfija probléma felvetésében ma is időszerűnek mondható. Azt gondolom, hogy a magyarországi humanizmusról autentikusabb kép rajzolható akkor, ha követjük a művek megszületésének kronológiai rendjét, és ennek keretében mutatjuk be azokat a változásokat, amelyeket bármely, a 21. században választott elméleti problémafelvetés kapcsán, elméleti alapon íránk le, és a leírás-hoz igazolásként idéznénk korabeli szövegeket. Meggyőződésem, hogy a kor-

ban való időbeni előrehaladással bármely későbbi elméleti felvetésnek alapja feltűnik, más tendenciák eltűnnek. A kronológiai rendben feltűnő és eltűnő jelenségek pontosabb magyarázatot nyernek, és magától értetődővé teszik annak az állításnak az igazságát, amely abban áll, hogy a magyarországi humanizmus története egyben a torzóban maradt vállalkozások története is. Ezzel a módszerrel pontosabban érzékeltethető, hogy mit jelentett a Magyar Királyság kulturális életére, a tudományos és kulturális intézményrendszerre nézve az országnak a 16. század harmadán bekövetkezett széthullása, ennek az állapotnak másfél évszázadon keresztül való fennmaradása, és nem utolsósorban az önálló „Magyarország királya” hiánya a királyság megszűnéséig.

A Magyar Királyságban az Anjouk² és Luxemburgi Zsigmond uralkodása alatt³ megerősödött a nyugati keresztény országokra jellemző intézményi szerkezet, ideértve a kulturális intézmények rendszerét is. Az iskoláké (plébániai iskolától az egyetemig), a világi és egyházi vezetők udvaraié (igaz, a nyugati minták szerint működők száma nagyon kevés volt). Ezekkel az uralkodókkal jöttek azok a rokonok, ismerősök, szabad értelmiségiek, akiknek köszönhetően számos új szokás honosodott meg az országban. A civilizálttá, és a műveltté válás szokása is. Hunyadi Mátyás uralkodása alatt, amikor a Magyar Királyság európai nagyhatalommá lett, ez a tendencia felerősödött: az intézményi hálózat sűrűsége nőtt, egyre több főpap, és már főúr is alakította át lakóhelyét, és ezzel udvartartását is.⁴ A városok megerősödtek, számos vagyonos polgár család – köztük zsidók is (kikeresztelkedésük után) – nyert nemességet, és nemesként váltak főpappá, országos tisztségek viselőivé. Egyetlen példát említek csupán, a váradi humanista püspökök névsorát: a firenzei olasz polgár Andrea Scolari (1409–1422), a szlavóniai kisnemes Johannes Vitéz de Zredna (1445–1466), a morva huszita kovácsmester fia, Johannes Filipecz Prustus (1476–1490), a Somogy megyei paraszt Kálmáncsehi Domonkos (1495–1501), a német polgár Szatmári György (1501–1505), a Fuggerekkel rokon főúr, Thurzó Zsigmond (1506–1512), a magyar nemes Perényi Ferenc (1514–1526).⁵ A váradi püs-

2 Vö.: *L'Europe des Anjou, Aventure des princes angevins du XIIIe au XVe siècle*, Catalogue de l'expositions présentée à l'Abbay royale de Fontevraud du 15 juin au 16 septembre 2001, Paris, 2001.

3 Vö.: *Sigismond de Luxembourg, roi de Hongrie et empereur, 1387–1437*, Colloque scientifique international, Luxembourg, 8 au 10 juin 2005, éd. François REINERT, Romina CALO, Luxembourg, 2005; *Sigismond de Luxembourg, art et culture, 1387–1437*, Catalogue de l'exposition de Budapest, Szépművészeti Múzeum, 18 mars–18 juin 2006, sous la dir. de Ágnes KÖRBER, Bp., 2006.

4 Jan BIAŁOSTOCKI, *The Art of the Renaissance in Eastern Europe: Hungary, Bohemia, Poland*, Oxford, 1976; *Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn, 1458–1541* (Schallaburg '82), 8. Mai–1. November, 1982, Red. Gottfried STANGLER, Moritz CSÁKY, Richard PERGER, Andrea JÜNGER, Wien, 1982 (Katalog des niederösterreichischen Landesmuseums, N.F. 188.); Rózsa FEUER-TÓTH, *Art and Humanism in Hungary in the Age of Matthias Corvinus*, Bp., 1990 (Studia humanitatis, 8); *Matthias Corvinus and Humanismus in Central Europe*, ed. by Tibor KLANICZAY, József JANKOVICS, Bp., 1994 (Studia humanitatis, 10); Thomas DACOSTA KAUFFMANN, *Court, Cloister and City: The Art and Culture of Central Europe 1450–1800*, 1995.

5 FÁBIÁN Edit, *Várad reneszánsz püspökei és reneszánsz emlékeik*, A Hajdú-Bihar megyei

pökök nyugaton tájékozódtak, de udvaruk hatása keleten, Erdélyben is érezhető volt, mintául szolgált az erdélyi püspököknek, főuraknak is.

A Magyar Királyság humanistái tehát sokféle náció fiai voltak,⁶ akik közül néhányan *hungarusszá* váltak. És egyre inkább nemzetközivé lett ez a közösség akkor, amikor a magyar király egyre nagyobb területet hódított meg.⁷ Hunyadi Mátyás vazallus államokká tette Moldvát és Havaselvét, elfoglalta Csehországot, Sziléziát, Alsó-Ausztria és Stájerország egy részét. A Lengyel Királysággal való viszony pedig – ha a perszonálunió csupán Anjou Nagy Lajos király uralkodási ideje volt is – folyamatosan kiváló volt, a Krakkói Egyetem a magyarországi értelmiségiek képzésében fontos szerepet játszott. A dalmáciai és a horvát területekről nagy számban költöztek északra a nemes családok már az Anjou királyok alatt, és Hunyadi Mátyás udvarában is számosan voltak. A humanisták által használt *Hungaria* fogalom tehát a 16. század elejére sokféle értelmezést nyert. Ezek az értelmezések nem csupán a történeti és földrajzi művekben jelentek meg, hanem a személynevek használatában, a könyvek megjelenési helyének megadásában. Az ekkor kialakult elnevezések tartalmi értelmezésének változásai, a 16–17. században, a modern nemzetfelfogások erősségi szintjének egyik jellemzője. A 15. században nehéz megmondani, hogy Andreas Pannonius, vagy éppen Janus Pannonius miért nem *de Hungaria*, mint a 14. századi domonkos szerzetes Michael de Hungaria, vagy a Janus kortárs elzászi humanista Jacobus de Hungaria. Ha a származási helyek jelzését, vagy a Hungaria és Pannonia terület megjelölések használatát következetesen figyelve olvassuk a magyarországi humanisták paratextusait, és újraolvassuk Klaniczay Tibor tanulmányát,⁸ amelyben a 15–17. századi historikusok terület-elnevezéseit veszi sorra, valóban felfedezhetünk „nemzeti identitás keresési” tendenciákat (ahogy Klaniczay tanulmány címében is ezt megfogalmazza: *Mittel der Identitätssuche*). Az említett Andreas Pannonius, aki a kartauzi rend tagjaként életét nagyobb részt Itáliában élte le (Velence, Ferrara), és korának eredeti gondolkodójaként számontartott szerzője volt, minden bizonnyal az egykori „Pannonia” területéről származott, vagyis nem a Magyar Királyság Dunától keletre, vagy északra eső részéről, ahogy Janus Pannonius szlávóniai, vagyis Pannonia Inferiorból való. Az elzászi Bollwillerben héber iskolát alapí-

Levéltár évkönyve, XXX(2008), 5–22.

6 Ernő MAROSI, *Die Corvinische Renaissance in Ungarn und ihre Ausstrahlung in Ostmitteleuropa = Humanismus und Renaissance in Ostmitteleuropa vor der Reformation*, hrsg. von Winfried EBERHARD, Alfred A. STRNAD, Köln–Weimar–Wien, 1996, 173–187.

7 Jörg K. HOENSCH, *Matthias Corvinus, Diplomat, Feldherr und Mäzen*, Graz–Wien–Köln, 1998; András KUBINYI, *Mathias Rex*, Bp., 2001.

8 Tibor KLANICZAY, *Die Benennungen „Hungaria” und „Pannonia” als Mittel der Identitätssuche der Ungarn = Antike Rezeption und nationale Identität in der Renaissance insbesondere in Deutschland und in Ungarn*, hrsg. von Tibor KLANICZAY, Katalin S. NÉMETH, Paul-Gerhardt SCHMIDT, Bp., 1993 (*Studia Humanitatis*, 9), 83–100.

tó, Murbachban a bencés rendbe lépő morálteológus Jacobus de Hungaria⁹ viszont – jóllehet életének magyarországi szakaszáról semmi konkrétat nem tudunk – vélhetőleg a Magyar Királyság egyik német városának a lakója lehetett, talán kikeresztelkedett és nemesített zsidó család tagja, egyike a Padovai Egyetem valamelyik Jacobus de Hungariájának. Tegyük hozzá rögtön, ő a második olyan magyarországi humanista, akinek eredeti műve nemzetközi rangúnak mondható. A Magyar Királyság keleti felében élő humanisták a Dunától keletre és északra eső részeket „barbaricum”-nak tartották, ahol az ő feladatuk elterjeszteni a tudást, az eruditív műveltséget, és a civilizációt. Ma úgy mondanánk, hogy a „közművelődési elhivatottság”, a Magyar Királyság kulturális színvonalának emelése tudatos programja markáns vonulatként rajzolódik ki a korabeli könyvek ajánlásaiból.

„Pannonia” egykori léte, az akkori hagyományok élőként való felmutatása nem csupán a Magyar Királyságban élő humanistáknak volt érdekes. Bécset, Aeneas Sylvius Piccolomini például „Castra Flaviana”-ként nevezi meg, utalva a „Pannonia Superior”-kori városra.¹⁰ Borsa Gedeon Walter Dolch bibliográfiáját¹¹ elemezve megemlíti, hogy három nyomtatvány „in urbe Superioris Pannoniae quae olim Flaviniana nunc Vienna” jelent meg.¹² A 16. század első harmadában a humanista kiadványokon rendre „Vienna Pannoniae” helynév szerepel, főként a Hieronymus Vietor (1480 k.–1546), és Johannes Singrenius (1480 k.–1545) nyomdájában megjelenteken. 1549 után azonban ezt a helynevet csak akkor használták, ha magyar volt a könyv témája, vagy szerzője.¹³ A „Vienna Austriae” először 1506-ban bukkant fel, mint egy nyomtatvány megjelenési hely, megkülönböztetve a várost a Lyon melletti Vienne-től. (A „Vindobona” elnevezés először, nyomtatványban csak 1673-ban, Peter Lambeck könyvtárkatalógusán.¹⁴) Bécs, a Bécsi Egyetem, a magyarországi hu-

9 Joseph KNEPPER, *Das Schul- und Unterrichtswesen im Elsass*, Strasbourg, 1905, 255. Ebből idézi Denis INGOLD, *Notes sur la communauté et les écoles juives de Bollwiller (15ème-20ème siècles)*, Bulletin historique de la ville de Mulhouse, 3(1987), 2; Georges BISCHOFF, „Un monastère sans livres est une prairie sans fleurs”: *Bibliothèque et études à l'Abbaye de Murbach sous l'abbatiat de Barthélemy d'Andlau (1471-1477)*, Source(s), Cahiers de l'équipe de recherche Arts, Civilisation et Histoire de l'Europe (Strasbourg), Nr. 2., 2013, 13–37 (itt: 26–27).

10 *Geschichte der Stadt Wien*, I, hrsg. vom Alterthumsvereine zu Wien, Wien, 1897, 174.

11 Walter DOLCH, *Bibliographie der österreichischen Drucke des XV. und des XVI. Jahrhunderts*, Wien, 1913, 9.

12 Gedeon BORSA, *Wien als „Vienna Pannoniae”: Der lateinische Name der Stadt Wien in der Druckwerken des 16. Jahrhunderts*, Pannonia (Eisenstadt), 10(1982), nr. 2, 17.

13 A magyarországi személyek származási helyet meghatározó *attributum* (Pannonicus, de Hungaria) is nagyjából ezidőtájt vesztít üzenetéből a tényleges származási helyet tekintve. 1578-ban, a Neissében Aphthoniust kiadó (VD16 ZV 657) Christoph Kirmeser már *Semniciensis Pannonicus*, jóllehet Selmezbánya soha sem volt Pannóniában (igaz, ugyanőt a Sankt Lambrecht-apátság apátjává való kinevezéskor „natione Transylvanus”-ként említik, nyilván, mert onnan nézve „erdőn túli nemzet gyermeke”).

14 *Catalogus librorum*, quos Petrus Lambecius ... composuit et in lucem edidit ... Vindobonae, Typ. Cosmorovianis, 1673.

manisták számára Pannonia része volt. Szellemi orientációjuknak természetes iránya volt, amellett, hogy Krakkóra és – tegyük hozzá rögtön – elsődlegesen, Padovára és Bolognára figyeltek. Így volt ez *Hungariában* és *Transylvániában* is, Buda törökök általi elfoglalásáig mindenképpen. Egyetlen példaként megemlítem Johannes Honterus (1498–1549) életének állomásait.¹⁵ Brassóban született, Bécsben járt egyetemre (1520–1525), Regensburgban Johannes Georgius Turmair Aventinusszal (1477–1534) dolgozott (1529), majd Krakkóban tanított (1530). Innen ment Bázélbe nyomdászatot tanulni (1531–1533), ezután hazatért szülővárosába, nyomdát alapított. Brassó legjelentősebb nyomdása, katolikus plébánosa, majd lutheránus lelkésze, a város reformátora lett.

Regensburg, Bécs, Pozsony, Buda, városok, amelyeket a Duna köt össze. A 15–16. század fordulójának, a Magyar Királyság szellemi életének legjelentősebb vállalkozása, a *Sodalitas Danubiana* ezekhez a városokhoz kötődik.¹⁶ Conrad Celtis (1459–1508), akinek élete ugyancsak Krakkó, Pozsony, Bécs, Regensburg városok közt telt, és aki járt Budán, illetve Heidelbergben, a Duna menti tudósokat szervezte itáliai mintára *accademiába*. Celtis látóköre a Rajnától a Kárpátok keleti csücskéig (Brassóig) terjedt, egyik célja a német közösségek kulturális szintjének emelése volt. Bécs és Pannonia számára a központnak számított. Érdekes, ahogy *Transylvániát* szemléli. Egyik ottani kiváló humanista, a medgyesi születésű *poeta laureatus*, Jacobus Piso (1475/78–1527)¹⁷ Celtis szemében kiváló tudós volt. Az őt dicsőítő versében azt mondja, hogy az erdélyi németek, a Pannonia királya igája alatt nyögnek.

Quique Metanastum vagus irrigat arva Tibiscus,
A septem castris dicta ubi terra patet
Terra per Almanos hodie et possessa colonos
Pannoniae regis quam iuga foeda premunt.
Hic Piso est, docto qui scribit carmine versus
Editus et lauro tempora cincta gerens.¹⁸

15 Ludwig BINDER, *Johannes Honterus: Schriften, Briefe, Zeugnisse*, durchgesehen, hrsg. von Gernot NUSSBÄCHER, Bukarest, 1996; Gernot NUSSBÄCHER, *Beiträge zur Honterus-Forschung*, I. Band: 1966–1989, II. Band: 1989–2004, III. Band: 2004–2010, Kronstadt, 2003, 2005, 2010.

16 KLANICZAY Tibor, *Az akadémiai mozgalom és Magyarország a reneszánsz korában* = *Uő, Pallas magyar ivadékai*, Bp., 1985, 26–31; KLANICZAY Tibor, *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*, Bp., 1993 (Humanizmus és reformatió, 20).

17 JANKOVITS László, *Jacobus Piso életpályájának első szakasza (1496–1503)* = *Classica mediaevalia neolatina*, I, *Acta conventus diebus undecimo et duodecimo mensis Maii anno MMIV Debrecini habiti*, ediderunt Ladislaus HAVAS, Emericus TEGYÉY, Debreceni, 2006, 61–68; JANKOVITS László, *Vir tersissimis Jacobus Piso – magyar humanista költő és diplomata az erasmista világban* = *Classica mediaevalia neolatina*, II, ediderunt Ladislaus HAVAS, Emericus TEGYÉY, Debreceni, 2007, 41–50.

18 *Amores*, 2,9, 121–126: Conradus CELTIS, *Quattuor libri Amorum ... Germania Generalis*, ed. Felicitas PINDTER, Leipzig, 1934, 46.

Ez a Hungaria- és Transylvania-szemlélet a Magyar Királyságbeli humanisták körében nem ismert, sőt a 16. század közepére, Nicolaus Olahus (1493–1568) *Hungaria* című munkájában Moldavia és Valachia is Hungaria része.¹⁹ Tegyük hozzá rögtön, hogy a Nicolaus Olahus apja, Stephanus Olahus, a havaselvi vajda rokona, és ennek a Stephanusnak az édesanyja, Hunyadi János testvére, Mária volt. Nicolaus Olahus Mathias Corvinus-kultusza tehát családjai a rokonsága révén is indokolható. De a nagy, Mátyás-kori Magyar Királyság nosztalgikus felemlegetése a humanista paratextusokban általánosnak mondható. Annyira, hogy amikor az ország nádora, Esterházy Pál (1635–1713) Fraknóról Kismartonba helyezte át udvartartását, és kastélyának fogadótermét „Hungaria” tartományainak allegorikus ábrázolásaival díszítette, minden, Mátyás által elfoglalt területet is szerepeltetett.²⁰

Hunyadi Mátyás neve ugyanakkor a teljes humanista világ szemében emblematisztikus volt. A Bécsben, vagy más egyetemi központban alkotó filológus értelmiség tagjai természetesen nem a „nagy király – nagy királyság” gondolat-kört kapcsolták össze, hanem a „Mathias Corvinus – Bibliotheca Corvina”²¹ összetartozást ismerték. A Magyar Királyság 15. századi központjában, egy nemzetközi humanista kör, a magyar király kulturális látókörének és hatalmi reprezentációs szándékának köszönhetően létrehozott egy, a korban egyedülálló görög és latin szövegtörzset egyaránt őrző könyvtárat. A korabeli *Hungaria*-kép, vagy ha a 21. századból nézzük, „magyarságkép” alakulása nem kis mértékben ennek a könyvtárnak a létével és sorsával kötődött össze.²² A közvéleményt formáló értelmiségiek, a humanisták körében e könyvtár létrehozása nagyobb tett volt, mint egy győztes csata a török felett. A könyvtár pusztulása pedig az országképet tekintve is egybeesett a középkori Magyar Királyság pusztulásával. Hunyadi Mátyás példája országon belül elégséges erőnek bizonyult ahhoz, hogy a Jagelló-kori Magyar Királyság művelődési intézmény-

19 Cristina NEAGU, *Servant of the Renaissance: The Poetry and Prose of Nicolaus Olahus*, Oxford–Köln–Wien, 2003, préface.

20 István FAZEKAS, *Palatin Paul Esterházy's Bemühungen um das Ansehen und die historische Würde seiner Familie = Die Familie Esterházy im 17. und 18. Jahrhundert*, Tagungsband der 28. Schlaininger Gespräche 29. September–2. Oktober 2008, hrsg. von Wolfgang GÜRTLER, Rudolph KROPF, Eisenstadt, 2009 (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, 128), 71–82.

21 Csaba CSAPODI, *The Corvinian Library, History and Stock*, Bp., 1973 (Studia Humanitatis, 1); *Uralkodók és corvinák Potentates and Corvinas*, Az Országos Széchényi Könyvtár jubileumi kiállítása alapításának 200. évfordulóján, Anniversary Exhibition of the National Széchényi Library, ed. Orsolya KARSAY, Bp., 2002; *Nel segno del Corvo, Libri e miniature della biblioteca di Mattia Corvino re d'Ungheria (1443–1490)*, A cura di Ernesto MILANO, Modena, 2002 (Il giardino delle Esperidi, 16); *Matthias Corvin, les bibliothèques princières et la genèse de l'état moderne*, Publié par Jean-François MAILLARD, István MONOK, Donatella NEBBIAI, Bp., 2009 (Supplementum Corvinianum, II).

22 MONOK István, *Nyitott kérdések a Bibliotheca Corviniana kora újkori történetében = A holló jegyében: Fejezetek a corvinák történetéből*, szerk. MONOK István, Bp., 2004, 45–63; István MONOK, *Le sentiment „hungarus” et la Bibliotheca Corviniana*, *Hungarian Studies*, 24(2010), 3–20.

rendszere gyarapodjék:²³ a hazai és külföldi iskolalátogatások szintje emelkedett,²⁴ megjelent a humanista iskola típusa,²⁵ egyes nagyobb plébániai iskolák tanára is egyetemet végzett, a közép- és főpapság iskolázottsága jelentősen javult, és ennek következtében a főpapi udvarok valóban kulturális központok lettek. A főnemesség mecenatúrája kiterjedt a nem csupán nemesi származású tehetségek tanulásának támogatására, egyes arisztokraták maguk ambicionáltak, hogy a korszak jelentős humanista egyéniségeivel levelet váltsanak. Rotterdami Erasmusszal,²⁶ vagy éppen Aldus Manutiusszal.²⁷ A főnemesség tagjai pontosan tudták a könyvtár értékét is. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy amikor Mátyás törvénytelen gyermekét csatában is legyőzve, nem ismerték el igényét a trónra, két dolgot követeltek, hogy adjon vissza az „ország”-nak: a koronázási ékszereket, és a *Bibliotheca Corvina* nála lévő darabjait.²⁸

Hunyadi Mátyás könyvtára biztosította a nemzetközi érdeklődést is. A kortárs humanisták tudták, hogy számos ókori latin és görög kódex egyedi szövegvariánst őriz a budai bibliotéka. Az uralkodó halála (1490) és a török hadsereg Budára érkezése (1526) között több ismert tudós meglátogatta a gyűjteményt. A szakirodalomból közismert, hogy Johannes Cuspinianus, Johannes Alexander Brassicanus sok kódexet meg is szerzett magának.²⁹ A kódexek Bécsbe ve-

23 PÁSZTOR Lajos, *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*, Bp., 1940 (2. kiadás: Budapest, 2000); *Mary of Hungary: The Queen and Her Court 1521–1531*, ed. by Orsolya RÉTHELYI, Beatrix F. ROMÁNYI, Enikő SPEKNER, András VÉGH, Bp., 2005.

24 KÖBLÖS József, *Az egyházi közélet Mátyás és a Jagellók korában*, Bp., 1994; KUBINYI András, *Írástudás és értelmiségi foglalkozásúak a Jagelló-korban = A magyar hivatali írásbeliség fejlődése, 1181–1981*, szerk. KÁLLAY István, Bp., 1984, 186–208; KUBINYI András, *A Jagelló-kori értelmiség = Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*, szerk. ZOMBORI István, Szeged, 1988, 7–21; KUBINYI András, *Polgári értelmiség és hivatalnokréteg Budán és Pesten a Hunyadi- és a Jagelló-korban = Tanulmányok Budapest középkori történetéről*, szerk. KENYERES István, Kis Péter, SASFI Csaba, Bp., 2009, 599–619; András KUBINYI, *Spielleute und Musiker von Buda (Ofen) in der Jagello-Epoche*, *Studia Musicologica* (Budapest), 7(1967), 77–97.

25 MÉSZÁROS István, *A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola*, Bp., 1972; MÉSZÁROS István, *XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”*, Bp., 1981 (Humanizmus és reformáció, 11).

26 Tivadar THIENEMANN, *Érasme en Hongrie*, *Revue des Études Hongroises et Finnoougriennes*, 5(1927), 83–114; TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, *Erasmus és magyar barátai*, Bp., 1941; Rabán GERÉZDI, *Érasme et la Hongrie = Littérature hongroise – littérature européenne: Études de littérature comparée*, publiées, réd. par István SÖTÉR, Ottó SÜPEK, Bp., 1964, 129–154; RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Erasmus és a XVI. századi magyarországi értelmiség = Ő, „Nympha super ripam Danubii”, Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Bp., 2002 (Humanizmus és reformáció, 28), 163–164.

27 *Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento*, al Convengo di studi italo-ungheresi 2, Budapest 20–23. giugno 1973, a cura di Tibor KLANICZAY, Bp., 1975 (*Studia humanitatis*, 2); Carla COCO, *Da Mattia Corvino agli ottomani: Rapporti diplomatici tra Venezia e l'Ungheria, 1458–1541*, Bp.–Venezia, 1990.

28 MIKÓ Árpád, *A Corvina-könyvtár 1490 körül = Maradandóság és változás*, Művészettörténeti konferencia, Ráckeve, 2000, szerk. BODNÁR Szilvia, JÁVOR Anna, LŐVEI Pál, PATAKI Gábor, SÜMEGI György, SZILÁGYI András, Bp., 2004, 105–112. (itt: 109–110.); MIKÓ Árpád, *A Corvina-könyvtár történetei = Uralkodók és corvinák... i. m.*, 123–156 (itt: 131, 147).

29 A könyvtár történetének e szakaszáról, illetve a török általi elpusztításáról összefoglalóan,

zető útjának történetét legújabbán Földesi Ferenc³⁰ és Németh András³¹ foglalta össze. Brassicanus közel egy évet töltött Budán, és – ma már azt mondjuk, szerencsére – sok kódexet magával vitt. A Mathias Corvinus uralkodásának 450. évfordulójára rendezett konferenciák jó alkalmat kínáltak arra, hogy összefoglaljuk, hány olyan szövegkiadás ismert, amelynek *editio princeps* a budai könyvtárból származó kódexen alapult.³² Itt csupán egy rövid felsorolást közlök ezekről a szerzőkről: az első, a Corvina példánya alapján megjelent szöveg Bésszarion kardinális levele volt (*Epistola ad Graecos*), a második Philosztatusz műve, amelynek latin fordítását Antonio Bonfini készítette el *De vitis sophistarum libro duo* címmel. Angelus Cospus fordításában megjelent görögről latinra fordítva Diodórosz Szikulosz *Libri duo, primus de Philippi, regis Macedoniae... rebus gestis* című munkája. Ennek függelékeként az akkor már Cuspinianusnál lévő Zonaras-korvinából Cospus lefordította a Nagy Sándor-életrajzot, és ki is adta. A következő Iamblikhosz Marsilio Ficino-fordítása (*De Aegyptiorum Assyrorumque theologia*). Johannes Alexander Brassicanus kiadásai: Lucianus (1527), Salvianus Massiliensis (1530). Vincentius Obsopaeus kiadásai: Basilius Magnus- és Gregorius Naziansenus levelek (1528), Polybius (1530) Heliodorus (1530), Alexander Cortesius (1531), Diodorus Siculus (1539). Johannes Leunclavius a budai könyvtárból származó (akkor más Johannes Sambucus tulajdonában volt) kézirat alapján adta ki Antonio Bonfini *De pudicitia conjugali et virginitate dialogi* című munkáját is (1572). Az említetteken kívül több szövegkiadás említi, hogy Matthias Corvinus egykori könyvtárból származó kódexszel dolgozott, ám a filológiai kutatás nem igazolta ezen állítások igazát. Az a tény azonban, hogy a szerzők fontosnak látták a budai könyvtárra való hivatkozást, jelzi, hogy a könyvtár tekintélye hosszú évszázadokig megmaradt. A 18. századtól pedig az aukciókra kerülő kéziratokról már azért állították, hogy egykor Budán volt, hogy jobb árat érjenek el az eladók.

A magyarországi humanista szövegkiadások, azok, amelyek a Magyar Királyság, illetve Erdély területén jelentek meg, jelentős részben fordítások, latinból magyarra. A humanista szándékú szövegkiadás jelentős mértékben kötődött a magyar, mint a latinhoz, vagy a göröghöz nem hasonlító nyelv leírásának, illetve a magyar irodalmi nyelv kialakításának szándékához.³³

gazdag bibliográfiával lásd: CSAPODI Csaba, *Mikor pusztult el Mátyás király könyvtára?*, MKSz, 77(1961), 394–421. (ugyanaz: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei, 24, Bp., 1961); CSAPODI Csaba: *A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek*, Bp., 1984 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei, 15[90]).

30 FÖLDESI Ferenc, *Budától Bécsig – From Buda to Vienna = Uralkodók és corvinák...*, i. m., 91–102.

31 NÉMETH András, *Egy bécsi bibliofil 1525-ös látogatása a budai királyi könyvtárban: Johannes Alexander Brassicanus hagyatéki leltára (1539)*, MKSz, 129(2013), 282–302.

32 István MONOK, *La Bibliotheca Corviniana et les imprimés = Matthias Corvin, les bibliothèques princières...*, i. m., 161–175.

33 Vö.: KARDOS Tibor, *A magyarországi humanizmus kora*, Bp., 1955, 321–391: „A magyarországi humanizmus magyarrá válásának kezdetei”.

A 16. században még semmiképpen nem beszélhetünk a „nemzeti nyelv”, és a – 19. századi értelmében – „nemzeti öntudat” összefüggéseiről, ennek első nyomaikat csak a 17. század második felében találjuk meg. Akkor már a Magyar Királyság és Erdély több „nemzet”-ének képviselője részéről. Az sem véletlen, hogy előbb Erdélyben, ahol nem a latin, hanem a magyar volt az állam (a diéta, és a fejedelmi udvar) hivatalos nyelve.³⁴

Az ókori-, a biblikus-, és a középkori szövegek magyarra fordítások szemléletét két humanista személyiség határozta meg a Magyar Királyságban is: Rotterdami Erasmus és Philipp Melanchthon. Mindkettőt humanistaként kell definiálni ebben a tekintetben, még akkor is, ha a keresztény filozófus Erasmus befogadástörténete is gazdag Magyarországon,³⁵ és akkor is, ha Melanchthon teológusként is jelentős hatással volt az ország értelmiségének a protestantizmus felé fordulásában.³⁶

Erasmus hatását a magyar korai bibliafordításokra számos elemzésben követhetjük, maguk a fordítás-kiadások előszavai is jól vallanak a hatás mibenlétéről. Ezeket az előszavakat együtt is kézbe vehetjük,³⁷ és kitűnik azok három jellegzetessége: a fordító filológiai felkészültsége, a saját anyanyelve iránti nyelvfilozófiai, grammatikai érdeklődés, és a korai protestáns tanok ismerete. Erasmus bibliai filológiájának sokkal tágabb a hatása annál, mint az, hogy megállapítsuk, a rotterdami bölcs nyelvszemléleti hatását.³⁸ Ács Pál éppen erre a mélyebb hatásra mutatott rá: a magyarországi protestáns mártírológia erasmista gyökereire is.³⁹ Az Erasmus-hatás sok esetben közvetített hatás volt, nem Erasmusszal való személyes kapcsolat (pl. Jacobus Piso, Antoninus János), levelezéssel (pl. Johann Henckel, Brodarics István), vagy műveinek olvasásában nyilvánult meg.⁴⁰ A közvetítők olyan jeles tanár, és tudós egyéniségek, akikkel

34 Vö.: István MONOK, *Les langues de la lecture dans la Hongrie moderne (1526–milieu XVIIIe siècle, Histoire et civilisation du livre, Revue internationale*, 4(2008) 137–148.

35 Lásd Nicolette MOUT, Ács Pál, BALÁZS Mihály és PÉTER Katalin tanulmányait a magyarországi és németalföldi Erasmus hatásokat vizsgáló kötetben: *Republic of Letters, Humanism, Humanities, selected Papers of the workshop held at the Collegium Budapest in cooperation with NIAS between November 25 and 28, 1999*, ed. Marcell SEBŐK, Bp., 2005 (Collegium Budapest Workshops Series, 15), 5–22, 45–62, 63–92, 141–168.

36 András SZABÓ, *Die Universität Wittenberg als zentraler Studienort im 16. Jahrhundert = Peregrinatio Hungarica: Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*, hrsg. von Márta FATA, Gyula KURUCZ, Anton SCHINDLING, Stuttgart, 2006 (Contubernium, 64), 55–64.

37 *Humanistes du bassin des Carpates, I, Traducteurs et éditeurs de la Bible*, par István MONOK, Edina ZVARA, avec la collaboration d’Eva MÁRZA, Turnhout, 2008 (Europa humanistica, 5).

38 Ács Pál, *A magyar irodalmi nyelv két elmélete: az erasmista és a Balassi-követő*, ItK, 86(1982), 391–403.

39 Pál Ács, *The Names of the Holy Maccabees, Erasmus and the Origin of the Hungarian Protestant Martyrology = Republic of Letters, Humanism, Humanities...*, i. m., 45–62.

40 Vö.: István MONOK, *The Distribution of Works by Erasmus in the Carpathian Basin during the Sixteenth and Seventeenth Centuries: Summary of Statistical Spread = Republic of Letters, Humanism, Humanities...*, i. m., 35–44.

a magyarországi diák, humanista személyes kapcsolatban is volt. Csak példaként említjük a bécsi Brassicanus-körhöz tartozó bibliafordító Pesti Gábort,⁴¹ vagy a krakkói Leonhard Cox-tanítványt, Sylvester Jánost, az első teljes magyar Újszövetség fordítóját.⁴² Több, Erasmus magyarországi hatásával foglalkozó szerző kiemeli, hogy a tridenti zsinat utáni időszakban megszűnik a magyar erasmisták tábora, a mester „tanítása széttöredezik, időszerűtlenné válik”,⁴³ azonban éppen az iskolai auktorok későbbi, 17. századi fordításaiban⁴⁴ a hatás módszertani mélysége jól látszik.⁴⁵

A magyarországi Melanchthon recepció-kutatás jelentős eredményeket tudhat maga mögött, számos összefoglaló tanulmánnyal,⁴⁶ tanítványai statisztikai vizsgálatával.⁴⁷ Ritoókné Szalay Ágnes külön is foglalkozott a Buda török kézre kerülése előtti hatásával,⁴⁸ kiemelve, hogy Melanchthon 430 magyarországi és erdélyi tanítványa közül 215 volt magyar, és 50, 1541 előtt tanult a *Praeceptor Germaniae*nál (többségük Bécs és Krakkó után kereste fel az Elba menti város egyetemét). Ebben az időben a klasszikus filológus és a történetfilozófus Melanchthon hatása volt meghatározó a fiatalokra nézve. Ritoókné egy másik tanulmányában⁴⁹ idézi Melanchthon mondását, miszerint „Utiliorem post sacrorum bibliorum lectionem esse nullum quam tragoediarum.” Melanchthon Szophoklész-szemináriumát több magyar is látogatta, de a magyar Élektra-fordító Bornemisza Péter már Melanchthon tanítványától, Georg Tannertől tanulta az ókori tragédiák erkölcsi tanulságait.⁵⁰

41 *Humanistes du bassin des Carpates, ... i. m.*, I, 11–24.

42 *Uo.*, 25–44.

43 RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Miért Melanchthon? = Művelődési törekvések a korai újkorban: Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter, Szeged, 1997 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35), 497–505.

44 *Római szerzők 17. századi magyar fordításai*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Bp., 1993 (Régi magyar prózai emlékek, 10).

45 Gábor KECSKEMÉTI, *Erasmian Method, Sturmian Source, Amesian Intention, Cicero in the Schools as Transmitted by Erasmus and Sturm = Republic of Letters, Humanism, Humanities...*, *i. m.*, 96–106.

46 KEVEHÁZI Katalin, *Melanchthon és a Wittenbergben tanult magyarok az 1550-es évektől 1587-ig: Adalékok Melanchthon magyarországi recepciójának első évszázadához*, Szeged, 1986 (Dissertationes ex Bibliotheca Universitatis de Attila József Nominatae, 10).

47 ANDRÁS SZABÓ, *Die Soziale Struktur der Universitätsstudentenschaft im Spiegel der ungarischen Studenten zu Wittenberg = Sozialgeschichtliche Fragestellungen in der Renaissanceforschung*, hrsg. von August BUCK, Wiesbaden, 1992 (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, 13), 41–48.

48 RITOÓKNÉ SZALAY, *Miért Melanchthon?... i. m.*, 497–505.

49 RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Melanchthon Szophoklész-kollégiuma*, Lelkipásztor, 2004, 7. szám, 259–263; RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, „Enarrat Electram Sophoclis” = *Dona Melanchthoniana: Festgabe für Henz Scheible zum 70. Geburtstag*, hrsg. von Johanna LOEHN, Stuttgart–Bad Cannstatt, 2011, 325–337.

50 BORZSÁK István, *Az antikvitás XVI. századi képe, Bornemisza-tanulmányok*, Bp., 1960. Újabban, összefoglaló bibliográfiával: *Humanistes du bassin des Carpates, III, Humanistes en Hongrie Royale*, par Péter EKLER, Gábor Farkas KISS, István MONOK, Turnhout, 2016 (Europa

Való igaz, a magyar királyságbeli és erdélyi humanisták előszavaiban az erkölcsi tanulság több szempontból is megfogalmazásra kerül. A filológiai felkészültség alapkövetelmény, enélkül nem tisztességes efféle munkába fogni, emellett a mecénásoknak és a közösségnek csak alapos munkával mondhatnak köszönetet a támogatásért. Sőt, Baranyai Decsi János 1595-ben, a Sallustius-fordításának előszavában több érv mellett azzal indokolja azt, hogy magyarul is szeretne volna kézbe adni ezt a római historikust, hogy így köszönje meg Istennek azokat a győzelmeket, amelyeket a török ellen adott.⁵¹

A magyar irodalmi nyelv kialakulásának fontossága mellett a leginkább a szövegek olvasásának hasznosságába vetett hit motiválta az ókori és középkori szövegek fordítóit. Általában is, a magyarországi és erdélyi kiadások jellemzően iskolai használatra készült szövegválogatások, illetve a magyar nyelvű fordítások. Olvassuk újra Baranyai Decsi János a Sallustius-fordításának előszavát:

Mostis az Olaszoc, Nemetec, es egyeb nemzetsegec közöt mind Aristotelest, Cicerot, Virgiliust, es minden fele bölcz emberekneç irasokat az ü nyelvekre meg fordittyac, es azoknac nagy hasznatis vezik. Azokaert, az mi nemzetünkben levö fö tudos embereknekis igen io volna tisztesseseges mulatsagban avagy ideyekben valo dolgoknak historiaiat meg irnioc, avagy Iulius Cesar, Livius, Tacitus, Curtius es egyeb effele bölcz Historicusoknak irasokat magyar nyelvre forditanioç. Ugy tanulnac eszesseget es ugy tudnac meg böczülteni effele munkakat.⁵²

De a hasznosságot húzzák alá azok az ajánlások is, amelyek a tanulókhöz, vagy az olvasókhöz általánosságban szólnak, és az ókori szerzők műveinek latin nyelvű iskolai tanításhoz kiválasztott részleteit tartalmazzák. Mindig feltűnik azonban a vallásfelekezeti szempont is a szövegek erkölcsi tanulságainak elemzésében. Példaként idézem Pesti Gáspár ajánlását, a brassói gimnázium diákjainak a Johannes Honterus által kiadott Erasmus Desiderus *Adagia*-kötetben (Brassó, 1541).⁵³ Felsorolja azokat a görög és latin szerzőket, amelyeket Johannes Honterus 1541-ig kiadott, jellemzi azt a programot, kiadói politikát, amelyet a brassói nyomdász (ti. Honterus) megvalósított. A 16. század

humanistica, előkészületben)

51 Vö.: *Az Caius Crispus Savstiusnac ket historiaia...*, magyarra fordított Baranyai Decsi János által, Hasonmás kiad., kíséző tanulm. KURCZ Ágnes, szöveggond. VARJAS Béla, Bp., 1979 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 10). (RMNy 786)

52 Lásd az előző jegyzetet és István MONOK, *Politique culturelle princière ou transmission humaniste du texte? Critères d'évaluation de l'activité des humanistes transylvains au tournant des 16e-17e siècles*, Acta Musei Nationalis Pragae. Series C. Historia Litterarum, 57(2012), nr. 3, 55–60.

53 RMNy 43; kiadta Gustav GÜNDISCH, *Zur Lebensgeschichte des Humanisten Kaspar von Pest*, MKSz, 91(1965), 11–13.

eleji magyarországi humanista generáció elvárásait és reményeit, továbbá *ars poeticáját* fogalmazta itt meg Pesti Gáspár. A szöveghagyományozás fontossága mellett ugyanakkora súllyal szerepel a protestáns iskolai reform, illetve a Biblia, vagy az egyházatyák műveinek anyanyelven való megjelentetése. Ez a két cél – a humanistáé és a reformátoré – a kiemelkedő erdélyi nyomdászok munkáiban tudatos program keretében valósult meg, ők maguk is magukénak vallották mindkét értékrendet. Generációnként, működési helytől függően, az üzleti érdekektől befolyásoltan más-más hangsúllyal, de az említett kettősség tudatos vállalása mindegyikükénél jelen van. A tudós humanista, és a gyülekezetéért felelősséget érző reformátor hangja együttesen szól Valentin Wagnernek Johann Benkner brassói bíró fiához írt előszavából, amelyet a Seneca szövegeiből összeállított kötete elején közölt (Brassó, 1555).⁵⁴ Gyönyörködve olvasta Senecát, és ez arra indította, hogy „oculis et animo” röviden áttekintse az egész életművet. Így „piis rationibus motus” elhatározta a kötet kiadását, „ita hoc studium meum genuino dente rodent” – mondja Valentin Wagner. „Clamabunt alienum me a mea vocatione facere, qui pastor et inspector domini gregis, ab Ethicorum scriptis non absteineam. [...] Meum officium qua possum felicitate, certe optima fide et bona conscientia facio.”

Ilyen értelemben Pesti Gáspár személye is – a brassói officina melletti tevékenységével – szimbolikusan mondható. A magyarországi erasmista generáció legtöbb tagját – így Pesti Gábort is – igyekezett beiktatni néhány egyházi történetíró saját felekezete nagyjai sorába.⁵⁵ A bibliai könyvek fordítójaként valóban segítették a protestáns reformáció eszméinek terjedését, még akkor is, ha maguk nem feltétlenül hagyták el a katolikus hitet. Komjáthi Benedek és Sylvester János mellett Pesti Gábor is több olyan kijelentést tett (nyomtatásban), ami alapján joggal állíthatjuk szimpátiáját az új tanok irányában. A brassói gimnáziumról, mint a királya nélkül maradt – Szapolyai János halála után közvetlenül írta az előszót –, sok sebből vérző Magyarország dízéről ír, ahol a humanista stúdiók nagyon magas szinten műveltenek. A tenni akarók – tanárok, papok, nyomdászok – kényszerhelyzetben vannak, mert nincsenek könyvek az országban, nagy szükség van a kompilációkra, a szövegválogatásokra, az egyes szerzők műveinek iskolai kiadására:

Nam cum eruditio sine praesidiis librorum nulli facile contingat, locaeque illa quae nobis librorum copiam facere consueverunt, ita a nobis dissita essent, ut aut raro admodum libri ad nos perferrentur, aut etiam allatorum, propter inopiam rei familiaris multis emendi potestas deesset, assiduitate diligentiaque eiusdem effectum est, ut Typographiam vobis utilissimam, et apud nos antea non visam, suis sumptibus fieri curaret ...

54 RMNy 122.

55 Összefoglalóan, bibliográfiával lásd: *Humanistes du bassin des Carpates, ... i. m.*, I, 11–24.

Johannes Honterus kiadói politikájának alakításakor kétség kívül figyelembe vette ezt a szempontot. Nem akart a nagy nyugat-európai kiadói központokkal konkurrálni egy-egy szövegkiadás elkészítésekor, de sok olyat kiadott, amelyik az oktatásban kiválóan használható. Didaktikusságuk miatt, vagy azért, mert az erkölcsi nevelésben látta értelmüket. 28 szerzőtől adott ki szövegeket,⁵⁶ nem számítva a sok szerző munkáiból rövid részeket tartalmazó iskolai kompilációkat.

A magyarországi és erdélyi humanisták szövegkiadásai – és ez az otthon kiadott kötetekre feltétlenül igaz – az egyetemi központok filológiai csúcsteljesítményeihez viszonyítottan szerény színvonalúak. Kecskeméti Gábor a nemzetközi neolatin kongresszuson elhangzott előadásában hangsúlyozza, hogy a magyarországi és erdélyi humanisták elmélyült, *par excellence* szövegkiadó filológiai tevékenységet jellemzően nem a hazájukban végeztek, hanem külföldi tanulmányaik során, illetve az egyetemi éveket meghosszabbító időben, Európa több felsőoktatási központjában.⁵⁷

A magyarországi filológiai munka feltételei biztosan nem voltak jók.⁵⁸ Annak ellenére, hogy számos könyvtár létezéséről tudunk, és a 15. században kialakul a közös használatú könyvtár formája is, a könyv mennyisége az országban úgy a könyvnyomtatás előtt, mint a 16–17. században, kevés volt. Számos pozitív példát tudunk ennek ellenére említeni. Pier Paolo Vergerio (1370–1444) Luxemburgi Zsigmond környezetében került 1417-ben a Magyar Királyságba, és Budán halt meg. Flavius Arrianos Nagy Sándor-életrajzát itt fordította görögéből, latinra.⁵⁹ Való igaz, nem nagy filológiai apparátussal kísérte a szöveget. Barátjának, Johannes Vitéz de Zrednának a könyvtára⁶⁰ minden bizonnyal nyitott volt előtte.

56 Christian ROTHER, *Siebenbürgen und der Buchdruck im 16. Jahrhundert, mit einer Bibliographie „Siebenbürgen und der Buchdruck“*, Wiesbaden, 2002 (Buchwissenschaftliche Beiträge aus dem Deutschen Bucharchiv München, 71).

57 KECSKEMÉTI GÁBOR: *Magyarországi és erdélyi humanisták filológiai tevékenysége a 16–17. században = Classica – mediaevalia – neolatina*, II, i. m., 63–71.

58 KLANICZAY TIBOR, *Értelmiség egyetem nélküli országban = Uő: Pallas magyar ivadéakai*, Budapest, 1985, 77–85.; Tibor KLANICZAY, *Die Soziale und institutionelle Infrastruktur der ungarischen Renaissance = Die Renaissance im Blick der Nationen Europas*, hrsg. von Georg KAUFMANN, Wiesbaden, 1991 (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, 9), 319–338.

59 Florio BANFI, *Pier Paolo Vergerio il Vecchio in Ungheria*, Archivio di Scienze, Lettere ed Arti della Società italo-ungherese Mattia Corvino, I(1939), nr. 1, 1–3; nr. 2, 17–29; II(1940), nr. 1, 1–30; Tibor KARDOS, *Bonfini, storiografo di Mattia Corvino = Uő, Studi e ricerche umanistiche italo-ungheresi*, Debrecen, 1967 (Studia Romanica Universitatis Debreceniensis, Fasc. III, Series Litteraria), 114; Pier Paolo Vergerio magyarországi tevékenységéről lásd Klára PAJORIN, *Alcuni rapporti personali di Pier Paolo Vergerio in Ungheria = L'umanesimo latino in Ungheria*, Atti del Convegno Internazionale di Studi, Budapest, Istituto Italiano di Cultura, 18 aprile 2005, a cura di Adriano PAPO, Gizella NEMETH, Treviso, 2005, 45–52; Vö.: Gizella NEMETH, Adriano PAPO, *Pier Paolo Vergerio, 'faro' dell'umanesimo in ungheria*, AMBRA, percorsi di italianistica (Savaria–Szombathely), V(2005), 108–123.

60 Klára CSAPODINÉ GÁRDONYI, *Die Bibliothek des Johannes Vitéz*, Bp., 1984 (Studia Humanitatis, 6).

Egy 16. század eleji példa Matthaeus Fortunatus Pannonius (1490 k.–1528 k.) Seneca-kiadása, amely 1523-ban jelent meg Velencében.⁶¹ Huszti József,⁶² és Ritoókné Szalay Ágnes⁶³ elemezte azt a szellemi légkört és könyvtári környezetet, amely Ippolito d’Este püspök udvarában körülvette az alkotót Egerben, és az egri, a váci, a váradi püspöki, illetve a budai királyi udvar kapcsolatát. Részben itt készültek Jacob Ziegler (1470/71–1549) Plinius-kommentárjai is, bár Ziegler csak 1518–19-ben volt Magyarországon.

Egy további érdekes példa a francia-flandriai Casselben született Nicasius Ellebodus (1535–1577) élete és filológiai teljesítménye. 1571-ben, patrónusát, Radéczy István (?–1586) püspököt követve költözött a Magyar Királyság akkori fővárosba, Pozsonyba, ahol élete végéig élt.⁶⁴ A város közel fekszik Bécshez, az egyházi központhoz Nagyszombathoz. Az esztergomi érsek Nicolaus Olahus, azaz Oláh Miklós, az egri püspök, királyi helytartó Radéczy István, az arisztokrata Batthyány Boldizsár (1535/38–1590) és Istvánffy Miklós (1538–1615) patronáltjai folyamatos kapcsolatot tartottak egymással. Olyan személyiségekkel, mint Johannes Sambucus (1531–1584), aki Bécsben élt, Carolus Clusius (1526–1609), az arrasi születésű botanikus, aki Batthyány udvarában, Németújvárt tartózkodott, Georg Purkicher (1530–1578) földrajztudós, Elias Corvinus (?–1598) költő.⁶⁵ A humanista kör folyamatosan megtárgyalta a filológiai kérdéseket az egyes szövegkiadások kapcsán, Ellebodus pedig folyamatosan kérte a frissen megjelenő könyveket barátjától, Gianvincenzo Pinellitől (1535–1601),⁶⁶ Padovából. A bécsi könyveket vagy Zsámboky, vagy Hugo Blotius (1534–1608) császári könyvtáros küldte neki. Pozsonyban készített elő több Arisztotelész-

61 Lucius Annaeus SENECA, *Naturalium quaestionum libri VII*, Venetiis, 1523. Fortunatusról, teljes bibliográfiával: *Humanistes du bassin des Carpates, ... i. m.*, III (előkészületben).

62 Giuseppe HUSZTI, *Celio Caleagnini in Ungheria*, Corvina, 2(1922), 40–56.

63 RITOÓKNÉ SZALAY, *Erasmus és a XVI. századi magyarországi értelmiség...*, *i. m.*, 125–135.

64 Tibor KLANICZAY, *Contributi alle relazioni padovane degli umanisti d’Ungheria: Nicasio Ellebodio e la sua attività filologica = Venezia e Ungheria nel Rinascimento*, Atti del convegno di studi, Venezia, 11–14 giugno 1970, a cura di Vittore BRANCA, Firenze, 1973 (Civiltà Veneziana, studi, 28), 317–333; Antal SIVIRSKY, *Nicasius Ellebodus van Kassel, kannunik van Esztergom*, De Franse Nederlanden – Les Pays-Bas français, 1(1976) 41–54; Tibor KLANICZAY, *Ellebodii Casletani et amicorum*, MKSz, 99(1983), 225–242; BOROSS Klára, *A pozsonyi humanista kör könyvei az Egyetemi Könyvtár antikva-gyűjteményében*, *Roma e l’Italia nel contesto della storia delle università ungheresi*, Atti del seminario italo-ungherese di Storia della Università, Roma, Villa Mirafiori, 10–12 novembre 1981, Roma, 1985 (Studia e fonti per la storia dell’Università di Roma, 5), 97–113. Ellebodusról, teljes bibliográfiával *Humanistes du bassin des Carpates, ... i. m.*, III (előkészületben).

65 PAJKOSSY Györgyné, *Ellebodus és barátai körének könyvei az Egyetemi Könyvtárban: ‘Nicasii Ellebodii Casletani et amicorum’*, MKSz, 99(1983), 225–242; BOROSS Klára, *A pozsonyi humanista kör könyvei az Egyetemi Könyvtár antikva-gyűjteményében*, *Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei*, 13(2007), 157–185.

66 Zsuzsa KOVÁCS, *Nicasius Ellebodus Casletanus tra Padova e Posonio = Rapporti e scambi tra umanesimo italiano ed umanesimo europeo: l’Europa e’ uno stato d’animo*, a cura di Luisa ROTONDI SECCHI TARUGI, Milano, 2001, 679–690.

szöveget kiadásra,⁶⁷ de foglalkozott Arisztophanésszel⁶⁸ és Polübiosszal is, ráadásul Eperjesen, egyik hosszabb otléte alatt. A szakírók Ellebodiust a modern kritikái kiadások egyik atyjának írják le, ami meglepő, hiszen a magyarországi könyves háttér számára sem javult látványosan.⁶⁹

A szerény körülmények ellenére is komoly filológiai teljesítményt nyújtó személyek sorából ne hiányozzon egy erdélyi sem. Ezért emelem ki, hogy minden bizonnyal a gyulafehérvári fejedelmi udvar könyvtára gazdagságának köszönhető, hogy Háportoni Forró Pál (1570 k.–1624 k.) Curtius Rufus Nagy Sándor-életrajzának fordításakor,⁷⁰ a jegyzetei szerint azonosíthatóan, valamennyi latin kiadást ismerhette.

A legtöbb magyarországi – magyar, német, vagy horvát – születésű, komoly filológiai képzettséget szerzett tudós azonban külföldön kamatoztatta tudását. Egyetemi éveiket követően egy-egy ottani szellemi műhely tartott igényt munkájukra, de van köztük olyan is, aki nemzetközi rangot vívott ki magának. Ilyen például a bártfai születésű német Georg Henisch (1549–1618), akit Augsburg is büszkén tudhat ottani humanistának, vagy a nagyszombati magyar, de életét Európa nagyobb városaiban leélő Johannes Sambucus.

Tanulmányom befejezéseként három olyan személyről teszek még említést, akiknek filológiai teljesítménye rejtett maradt a kortársak, de főként az utókor számára. Az egyetlen olyan kézirat ugyanis, amely Magyar Királyságban, illetve Erdélyben nyomtatásban napvilágot látott először eredeti nyelven (*editio princeps*), Johannes Honterus műhelyében jelent meg. A kéziratot Honterus egy havaselvi kolostorban találta, képzett filológusként felismerte a szöveg újdonságát, és más hasonló műfajú szövegekkel együtt maga rendezte sajtó alá. A kis, 40 oldal terjedelmű kötet 1540-ben hagyta el a sajtót.⁷¹ Ahogy azt egy

67 Rudolf KASSEL, *Unbeachtete Renaissance-Emendationen zur aristotelischen Poetik*, Rheinisches Museum für Philologie NF., 105(1962), 111–121; Dieter WAGNER, *Zur Biographie des Nicasius Ellebodius (†1577) und zu seinen „Notae“ zu den aristotelischen Magna Moralia*, Heidelberg, 1973; Nicasius ELLEBODIUS in *Aristotelis librum de poetica paraphrasis et notae*, ed. Zsuzsanna MAURER, Bp., 2014 (Értekezések a magyarországi latinság köréből, 3).

68 Fred SCHREIBER, *Unpublished Renaissance Emendations of Aristophanes*, Transactions of the American Philological Association, 105(1975), 313–332.

69 Daniel DONNET, *Un travail inédit de l'humaniste Nicaise von Ellebode: Notes sur le traité de grammaire de Michel le Syncelle*, Bulletin de l'Institut historique Belge de Rome, 43(1973), 401–458; NÉMÉSIUS d'Émèse, *De natura hominis*, Traduction de Burgundio de Pise, édition critique, avec une introduction sur l'anthropologie de Némésius, par Gérard VERBEKE, José Rafael MONCHO, Leiden, 1975 (Corpus Latinum commentariorum in Aristotelem Graecorum, Suppl. 1), XCVIII–C.

70 HÁPORTONI FORRÓ Pál, *Quintus Curtiusnak az Nagy Sándornak, macedonok királyának viseltetett dolgairól irattatott históriája*, Debrecen, 1619, hasonmás kiadás, a jegyzeteket és a tanulmányt írta MONOK István, Appendix I; *H. F. P. kisebb művei*, Összegyűjt. és sajtó alá rend. MONOK István, Appendix II, sajtó alá rend. és a tanulmányt írta LÁZÁR István Dávid, Bp., 1988 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, XVIII).

71 Pseudo-NILUS, *Νειλου Μοναχου κεφαλαια – THALASIVS, Αββα Θαλασιου εκ της αγάπης και εγκρατείας κεφαλαίω*, Coronae, Johannes Honterus, 1540. (RMNy 40)

külön közleményben megírtam,⁷² az őt követő kiadók, Michael Neander (1559, 1577), Johann Jakob Grynaeus (1569) és Nicolas Glaser (1614) említik ugyan – különféleképpen – Honterus szerepét, maga Migne⁷³ is Neandert említi első kiadóként, így a világ klasszika-filológiai műhelyei ezt a kiadást ismerik *editio princeps*nek.

De tudunk olyan példát is említeni a 16. századi magyarországi humanizmus alakjai közül, akinek filológiai munkáját a korszakban senki sem ismerhette. Szántó Arator István (Stephanus Arator)⁷⁴ szívességből olvasta össze rendtársával, Gibertus Bronkhorsttal a Vatikáni Könyvtár *Vat. Gr. 124 A* jelzetű Polübiosz-kódexét. Az 1582. évi kiadásban azonban Fulvio Orsini meg sem említette a két jezsuita segítségét, így Szántó Arator István, mint a Polübiosz-filológia történetének egy kis alakja ismeretlen maradt 2000-ig, Lorenz Wienrich tanulmányáig,⁷⁵ annak ellenére, hogy a már idézett szövegek egyébként kiadásra kerültek azt megelőzően is.

Utolsó példaként utalok egy másik ifjú, a brassói Peter Felckmann (? – 1603) görög filológiai munkásságára.⁷⁶ Felckmann a magyar szakirodalomban csupán néhány említés szintjén ismert, jöllehet a késő-humanizmus három ismert irodalmi alakja, Sebastianus Ambrosius (1554–1600), Szenci Molnár Albert (1574–1634), és Miskolci Csulyak István (1575–1645) életére vonatkozó dokumentumokban (levelezés, naplók) gyakran előfordul a neve. Johann Jacob Grynaeusnak levelet vitt Georg Rohrmanntól Bázélbe. 1595-ben kezdte teológiai tanulmányait Heidelbergben, majd egy év múlva hosszú franciaországi, angliai és genfi utazásra indult. Genfben találkozott Szenci Molnár Alberttel, aki bemutatta Theodore de Bèze-nek is. Heidelbergben 1598-ban Daniel Tossanus elnöklete alatt disputált *De papatu*. A Heidelbergben letelepedett, megnősült Felckmann sokat segített azoknak a magyarországi és erdélyi diákoknak, akik nagy számban látogatták a Neckar-menti város egyetemét.⁷⁷ Az *Europa Humanistica*, a belgiumi Brepols Kiadónál megjelenő sorozat eddigi kötetei számos adalékot közöltek már a humanista kapcsolatrendszeréről, annak

72 MONOK István, *Néhány megjegyzés a Honter-féle Nilus-kiadás kérdéséhez*, MKSz, 128(2012), 381–382.

73 Jacques Paul MIGNE, *Patrologiae cursus completus...*, Series Graeca prior. Tom. LXXIX. S. Nilus Hyperechius, Paris, 1865, hh. 1250–1263: *S. Nili Capita paraenetica*. A kiadástörténetben Honter nem szerepel. Vö.: *Uo.*, hh. 15–18.

74 Legteljesebb életmű összefoglalás: István Dávid LÁZÁR, *Le polemiche di István Arator, XVI–XVII secolo = Una pastorale della comunicazione: Italia, Ungheria, America e Cina, l'azione dei Gesuiti dalla fondazione allo scioglimento dell'Ordine*, Atti del Convegno di Studi Roma-Macerata, 24–26 ottobre 1996, a cura di Diego POLI, Roma, 2002 (Quaderni linguistici e filologici, 13), 337–348.

75 Lorenz WEINRICH, 'Paenitentiaris Ungaricus non ingratus Ursino': *Zur Textgeschichte des Polybius*, *Philologus* (Berlin), 144(2000), 126–133.

76 Részletesebben beszéltem róla a Kulcsár Péter emlékére rendezett konferencián, Miskolcon, 2015. január 21-én.

77 *Szenci Molnár Albert naplója*, közléteszi SZABÓ András, Bp., 2003, 60, 202.

működéséről, magyar vonatkozásban is. A kutatási program német csoportja a Palatinatus (Kurpfalz) humanista személyiségei tevékenységét mutatta be, immáron négy kötetben. A Heidelbergben, Hieronymus Commelinusnál megjelent Athanasius-kiadás (1600–1601),⁷⁸ Abraham Scultetus fordítói tevékenysége kapcsán került a harmadik kötetbe. Felckmann neve csupán az 1601-ben megjelent Appendix kötetben szerepel, mint „P. F. C.”, azaz „Petrus Felckmannus Coronensis”. A mostani kötet kiadói megjegyzik róla, hogy ismeretlen, erdélyi származású teológus, aki Commelinus mellett foglalkozott Athanasius szövegeivel. Pedig ennél jóval tudhatunk róla, szerepe az Athanasius-kiadásban is lényegesen nagyobb volt. A legfrissebb, említett kötet szerzői is csak az Appendix-szet tulajdonítják neki,⁷⁹ jóllehet a teljes kollacionálást ő végezte, és külön előszóban értékelte az egyes kódexek forrásértékét. Ebbéli tapasztalatáról már Wilhelm Port, Commelinus monográfusa is megemlékezett.⁸⁰

Összefoglalásként újra szeretném hangsúlyozni azt a tényt, hogy a Magyar Királyság a 15. század végére egy, a nyugat-európai államokéhoz hasonló intézményi rendszert alakított ki, és a Hunyadi-, továbbá a Jagelló-kor idején ezt az intézményi rendszert a nyugati keresztény állami mintára üzemeltetni is tudta. Az ország királyi udvarában, a főúri és főpapi központokban már a világi kulturális élet nyomai is leírhatóak. A humanizmus, a reneszánsz, és a reformáció tanainak együttes befogadásával, köszönhetően a Magyar Királyságban és később Erdélyben is jelen lévő nagyszámú itáliai, németországi humanistának, a humanista szövegkiadás is elindult. Jellemzően iskolai kiadásokról van szó, és magyar fordításokról. A nagyobb filológiai teljesítmények csak külföldi – bécsi, padovai stb. – kapcsolati háttérrel voltak lehetségesek. Az országból külföldi egyetemeken tanult filológusok egy része az ottani szövegkiadó tevékenységbe bekapcsolódva komoly elismertséget is szerzett magának.

78 *Die deutschen Humanisten: Dokumente zur Überlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur in der Frühen Neuzeit, Abteilung I: Die Kurpfalz, Band III: Jacobus Micyllus, Johannes Posthius, Johannes Opsopoeus und Abraham Scultetus*, hrsg. und bearb. von Wilhelm KÜHLMANN, Volker HARTMANN, Susann EL KHOLI, Björn SPIEKERMANN, Tornhout, 2010 (Europa Humanistica, 9), 488–490.

79 *Ad Opera S. Patris Nostri Athanasii Archiepiscopi Alexandrini Appendix. In qua Elogia Athanasio a veteribus tributa, fragmenta et tituli operum amissorum, extantium etiam lectiones variae copiosissimae, insertis non raro observationibus et emendationibus, collecta omnia opera et studio P(etri) F(eckmanni) C(oronensis). Ex officina Commeliniana, 1601 (Heidelbergae) in folio. (1–120).* Tették ezt annak ellenére, hogy már 1935-ben ismert volt Felckmann szerepe: Hans-Georg OPITZ, *Untersuchungen zur Überlieferung der Schriften des Athanasius*, Berlin–Leipzig, 1935, 2–3.

80 Wilhelm PORT, *Hieronymus Commelinus 1550–1597: Leben und Werk eines heidelberger Drucker-Verlegers*, Leipzig, 1938 (Sammlung Bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten, 47), 35, 79.

Tartalomjegyzék

Tabula gratulatoria	5
Mennyi minden még: Bartók István köszöntése	7
BALÁZS DEBÓRA: „Suos characteros litterarum quos adinvenit, ita distinxit”. Aethicus Ister írásrendszerének középkori interpretációi	9
KORONDI ÁGNES: A meditáció fogalma és gyakorlata a késő középkori magyar nyelvű kódexirodalomban	17
RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: „More vulgi dicere”. Janus Pannonius a nép között Itáliában	31
MOLNÁR DÁVID: Báthory Miklós váci püspök filozófiai műveltségének lehetséges nyomai egy Ficino fordításában megjelent 1497-es Iamblikhosz-kiadásban	41
CSEHY ZOLTÁN: Augustinus noster. Augustinus Olomucensis Bohuslaus Hassensteinus a Lobkowicz verseiben	57
BOGNÁR PÉTER: „Udvarló módra” – a <i>Horvát-kódex</i> apácaregulájának az éneklésre vonatkozó szöveg helyéhez	65
KASZA PÉTER: Lupus in elegia. Verancsics Mihály <i>Querelájának</i> egyik motívumáról	69
SZILÁGYI EMŐKE RITA: Oláh Miklós mint szerkesztő. Szerkesztési eljárások és cenzúra-típusok az <i>Epistolae familiares</i> ban	81

MONOK ISTVÁN: A humanizmus jellegzetességei a Magyar Királyságban és Erdélyben	87
SZABÓ ANDRÁS: Magyarországi diákok a 16. századi strasbourgri főiskolán	105
HARGITTAY EMIL: Lipsius <i>Epistolica institutio</i> ja és a magyarországi episztolaszerkesztés	115
BIBOR MÁTÉ JÁNOS: „Meg-írta a’ maga ideje-béli Erdélyi dolgokat”. Gyulaffi Lestár följegyzéseinek, levelezésének és naplójának ma ismert töredékei	127
PETNEHÁZI GÁBOR: Forgách Ferenc és Don Carlos, avagy ami Heltai <i>Hálójából</i> kimaradt	141
LOVAS BORBÁLA: Exitus acta probat. Enyedi György a tanítókról és a hallgatóságról	159
RESTÁS ATTILA: Két bölöni unitárius kézirat predikációskötet tanulságai. Zsidó–magyar sorspárhuzam, szövegátvétel, kritikátörténet	173
SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA: Balassi Bálint barátai és a rejtélyes Fulvia	189
PAP BALÁZS: Egy apróság a <i>Balassi-epicedium</i> szövegével kapcsolatban	199
HORVÁTH IVÁN: A versindítás fordulata: 1590–1608	205
JANKOVITS LÁSZLÓ: <i>Soliloquium</i> és <i>oratio</i> Rimay egy versében. (Ne csudáld szívemet...)	211
H. HUBERT GABRIELLA: A <i>Rimay János imádságoskönyve</i> énekei	221
BALÁZS-HAJDU PÉTER: A <i>Rimay-örökség</i> Madách Gáspár tollán	227
PETRŐCZI ÉVA: Czeglédi István Hollandia-képe	245
MACZÁK IBOLYA: Az eklézsia hajója. Georg Scherer és Káldi György Vízkereszt utáni negyedik vasárnapra írt első predikációjának összefüggései	253

BAJÁKI RITA: Pázmány, a deák nyelv és a citátumok	261
AJKAY ALINKA: Vae mihi. Egy 17. századi epigrammáról	269
FAZEKAS SÁNDOR: Az elme és a kelme. Új irodalomtörténeti toposz azonosítása a 17. század verses irodalmában és a <i>Fejedelmeknek serkentő órájában</i>	275
SZILÁGYI ANNA-RÓZSIKA: Illyés András legendáriuma: szövegkörnyezet, megszerkesztettség, szerzői szándék	285
TASI RÉKA: <i>Soliloquium divinum elegiacum</i> . Illyés András magános imájának forrásáról	303
KÓSZEGHY PÉTER: <i>A Nádasdy-Mausoleum</i> . (Fatum Pannoniae)	315
CSORBA DÁVID: Miskolci Csulyak Gáspár (1627–1696) írásai és könyvtárának fennmaradt példányai	329
SZELESTEI N. LÁSZLÓ: <i>A Jesu, dulcis memoria</i> 1700 körüli magyar nyelvű variánsairól	343
BALLA LÓRÁNT: Kuruckodó jezsuiták a 18. században: Csete István („mester” – író) és Gyalogi János („tanítvány” – fordító, értelmező, közvetítő) esete	355
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN: Nyelvemlék, közköltészet, hamisítás	369
HEGEDÜS BÉLA: A szimbolikus gondolkodás és az irodalom születése	383
KNAPP ÉVA: „A legfogatosabb imádságok [...]” – Magyarországon és magyarul	395
SZÓKE KORNÉLIA: Wagner Károly, a modern genealógus	409
BODA MIKLÓS: Adalék 1785-ből Kalmár György világnyelv-tervezetének ismeretéhez	421
H. KAKUCSKA MÁRIA: Báró Orczy Lőrinc Horatiusa	427
CZIBULA KATALIN: Szerény köszöntés – a 18. század végéről. A pálos Kreskay Imre mint a világi társas élet szervezője	431

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ: Propertius és Petőfi	437
SAS PÉTER: Kelemen Lajos levéltáros-történész (1877–1963)	445
PINTÉR MÁRTA ZSUZSANNA: Egy adalék Voinovich Géza <i>Magyar Passiójához</i>	463
BENDA MIHÁLY: „Semmi sem oly könyörtelen, mint a fehér”. A hó, a fehér és a lap Illyés Gyula 1945 utáni költészetében	471
S. SÁRDI MARGIT: Apróságok	483
VOIGT VILMOS: Az óizlandi eddikus verselés – magyarul	491